

**Марія Чумак
(Харків)**

ЖІНОЧІ КОСТЮМИ ХАРКІВЩИНИ ТА ВЕЛИКОПОЛЬЩІ ЯК ЗНАКИ ЕТНОКУЛЬТУРИ

Інтегрована Європа нині розглядається не як сукупність держав, а як Європа регіонів. Регіональний поділ деякі сучасні дослідники вважають найлогічнішим шляхом здобуття інформації про багатомірний географічний і духовний простір.

Існує образний вислів «відстань дикобраза»: коли цим тваринам холодно, вони намагаються притулитися – і травмуються голками, якщо ж дикобрази занадто віддаляються, то починають мерзнути – і теж страждають. Головне – вибрати оптимальну дистанцію, достатню для комфортного існування. Здається, Європа ХХІ ст. певним чином повторює досвід дикобразів. Надмірна близькість країнам-сусідам шкодить, як і надмірна віддаленість.

Міста-побратими, які виникали від часів Другої світової війни, намагаються балансувати між взаємними духовними та економічними травмами. Серед найактивніших побратимських пар Європи називають Харків і Познань. Одним із результатів цих контактів є підписана 2002 р. Угода про співробітництво між Харківською обласною державною адміністрацією та Великопольським воєводством, центром якого є саме Познань [5].

Обидва регіони відчувають вплив духовного пограниччя (німецької та російської культури й субкультури відповідно). Саме ці периферії основних етнічних територій, де присутні впливи різних культур, є одним із важливих напрямів етнологічних досліджень [7, с. 7].

Серед найпріоритетніших українських і польських дослідницько-гуманітарних програм – вивчення регіональних і місцевих спільнот. Доробок етнології може бути використаний для презентації традицій регіональних культур, що реалізується в шкільній програмі «Культурна спадщина в регіоні», ухваленій Міністерством національної освіти Польщі 1995 р. Згадані можливості використання етнологічних знань активізувалися після вступу Польщі до Європейського Союзу [15, с. 17].

Регіональна студія є міждисциплінарною, у ній належить зіставляти та порівнювати географічні, економічні, урбаністичні, історичні, правничо-організаційні, соціологічні, етнографічні та антропологічні поняття [17, с. 17]. У нашому випадку, вилучаючи деякі зі згаданих вище понять, варто додати культурологічний аспект – єдність духовного світу людини зі сферою її господарсько-виробничих занять [10, с. 13]. Такий методологічний принцип дає можливість простежити існування мешканців того чи іншого регіону різних країн у процесі безперервного розвитку.

Вивчення матеріальної культури ввійшло до кола інтересів етнографічної науки пізніше, ніж вивчення народної творчості, вірувань, звичаєвого права, сімейних і шлюбних традицій: її систематичне дослідження розпочалося лише наприкінці XIX ст. Однак, перш ніж з'явиться система, хтось має робити початкові кроки. Таким науковим прологом можна вважати експедиції П. Чубинського в 1869–1870 роках територіями України та Польщі (зокрема, на Люблінщину та Холмщину). Київщина, Волинь, Поділля, частково Полтавщина ввійшли до кола його дослідницьких інтересів. Слобожанщина, а саме Харківський повіт, представлена в його публікаціях про вірування та забобони українського народу [12, с. 11, 204]. Чубинський обрав метод об'єктивного подання матеріалу, бо дослідники здебільшого висвітлювали лише один бік народного життя, а він приділив увагу і духовній, і матеріальній культурі. Одяг

також уходив до об'єктів дослідження, про що свідчать «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» [14, с. 84].

Етнологія XX – початку XXI ст. не відмовилася від досліджень, об'єктом яких є минуле, а метою – поширення знань про історію культури, важливих для сьогодення. До таких досліджень можна віднести спроби реконструкції народної культури як історичної категорії в період після занепаду феодального устрою в XIX ст. Вони стосувалися будівельної справи, обрядовості, народної медицини та народного одягу [15, с. 18].

Чинниками високого рівня розвитку народних костюмів були багатівкові традиції кустарного виробництва, глибоке знання матеріалу, з якого виготовлялися ті чи інші частини вбрання. Створене у вузьких просторових рамках, іноді в межах однієї гміни чи приходу, це мистецтво розвивалося під колективним контролем і мало заслужити схвалення місцевого населення [4, с. 261].

Хоча етнологу необхідне вміння описувати з максимальною точністю та повнотою явища матеріальної культури (зокрема, одяг, прикраси та ін.), усі ці «речезнавчі» описи завжди були й лишаються тільки допоміжними прийомами. Матеріальна річ не може цікавити етнографа поза її соціальним побутуванням, поза причетністю до людини, яка її створила і яка нею користується [8, с. 3].

Отже, в Україні та Польщі жінка завжди залишається головним носієм національного коду, національної ідентичності для своїх дітей. Дослідники все впевненіше говорять про окремий жіночий тип буття і, відповідно, про жіночу картину світу, винятковість якої пов'язана з особливостями жіночого ества. Жінка була причетною до низки трудових операцій, в основі яких лежали архетипові зразки (прядіння, снування, ткання як етапи «творення світу»). Відповідно, вироблялося певне бачення світу з точки зору «господарки» землі, до влади якої належали контроль над внутрішнім, та вплив на зовнішній світи [1, с. 37]. Навіть пори року в народних оповідях постають у жіночих образах, відповідно вбраних. Наприклад, П. Чубинський наводить повір'я про зиму й літо (жінка в кожусі та дівчина, прибрана ніжними рослинами) [11, с. 6].

Обсяг статті не передбачає деталізацію слобожанських і великопольських костюмів – у обох регіонах не існувало єдиного жіночого святкового вбрання. Подекуди таке вбрання аж до 50-х років ХХ ст. лишалося соціальним знаком нащадків переселенців, візиткою певного населеного пункту (наприклад, вбрання старовірів у Нововодолазькому районі Харківської області та костюм познанської бамберки). Тож констатуємо головну спільну рису дівочих костюмів в Україні та Польщі – вінок. Так, у своїй шляхетській історії «Пан Тадеуш» А. Міцкевич неодноразово згадує цей стародавній обряд: «Біляві голови хвилюються кругом // Дівоча серед них, прикрашена вінком // Чи яснобарвними квітками перевита» [6, с. 266].

Прикметно, що дівчину й молодицю в Познані розпізнати здалеку було важче, бо в них відрізнялися лише вставки на чепчиках: білі в потенційних наречених і блакитні в заміжніх господинь. Жіночі головні убори Харківщини та Великопольщі також називалися й виглядали майже однаково. Очіпок і чеpecь візуально засвідчували заміжжя жінки. Ними щільно закривали волосся. Ходити простоволосою, тобто «світити волоссям», вважалося тяжким гріхом і могло викликати неврожай, падіж тварин або іншу біду. Звичаєве право вимагало суворого осуду того, хто прилюдно образив жінку словом або зняв з неї очіпок чи намітку, тобто примусив її «світити волоссям», що для заміжньої було тяжким скривдженням [2, с. 118]. П. Чубинський наводить народне тлумачення сну, яке теж підтверджує неприпустимість для жінки опинитися з відкритою головою («Як присниться жінці, що очіпка загубила, – чоловік умре») [13, с. 191].

Зміна вінка на очіпок – це прощання з дівуванням, перехід у інший стан, інший дім і рід. Таку зміну можна вважати головним перевдяганням у жіночому житті ХІХ ст. Польський етнолог Барбара Огородська наводить також передвеликодні традиції перевдягання, які називалися «*wkupnem do bab*» (вступом до бабського кола). Молоді дружини повинні були долучитися до гурту господинь. Ті, хто мав багатий подружній досвід, вбиралися в чоловічий одяг: штани, капоти й капелюхи, приклеювали штучні вуса й бороди та йшли до незаміжніх додому, беручи із

собою санчата чи візок, прикрашені стрічками. Жінки намагалися з анекдотами та жартами затавити таку дівку в корчму. Там вимагали відкуп – пиво й горілку. Одружені жінки співали веселі та сороміцькі пісні, бажали здорових нащадків. Чоловіки могли приєднатися до такого перевдягнутого жіночого гурту.

У деяких місцевостях Польщі ще в період між двома світовими війнами жінки, вбрані циганами, приходили в дім потенційної нареченої з лопатою, обв'язаною стрічками, і теж вимагали горілку. Така забава була відома в усіх регіонах до кінця ХІХ ст., а локально – навіть у 50-х роках ХХ ст. [20, с. 30].

Українське весілля ХІХ ст. в деяких регіонах закінчувалося звичаєм «циганити». За описом П. Чубинського, у вівторок, коли вже вип'ють усю приготовлену горілку, весільні гості вирушають рядженими по селу, переважно до учасників весілля та родичів молодих. Перевдягаються циганом і циганкою, москалем, а іноді чоловік вряждається жінкою. Усі разом у супроводі музик ідуть «циганити». Випрохане й украдене потім продається, за винятком домашньої птиці, яку ріжуть і з'їдають. На отримані гроші купують горілку [13, с. 188].

На Харківщині цей звичай у ХХІ ст. вже не призначений поповнити запаси алкоголю, натомість перейшов до категорії весільних забав, але вже не вівторкових, а понеділкових, часом навіть недільних. Авторіві статті на одному з весілля у Новій Водолазі Харківської області довелося побачити таких ряджених циганок з великим ополоником, перев'язаним стрічками. Вони, як і польські ряджені, вимагали викуп.

Народне жіноче вбрання у Великопольщі використовувалося на четвертому тижні Великого посту під час обряду нищення (топлення чи спалювання) солом'яної ляльки Мажани – втілення зими, холоду та смерті [20, с. 50]. Цю ляльку вдягали в яскраву спідницю, вишиту сорочку й фартух. У цьому воєводстві поблизу Заборувка та Лежна ще в 50-х роках ХХ ст. діти з галузками ялівцю в руках супроводжували хлопців, які несли на плечах Смерть – відповідно вбраний жмут соломи, загорнутий у поховальний білий саван. Процесія обходила по черзі всі хати, забираючи з кожної зимове зло: смерть і хвороби, смуток і нестатки.

В українській традиції також існувала лялька, названа співзвучно, – Марена, яку теж вбирали в народний костюм. Ця лялька фігурувала в обряді на Івана Купала.

Для Марени та Масляни використовували речі, які морально або фізично застаріли, вичерпали своє призначення. У народній культурі так звані старі речі набували ритуального змісту – їх використовували переважно при контакті з потойбічним, чужим світом. На опудала напинали старий одяг (сорочки, спідниці), і вони нагадували Масляну чи Марену, яких робили на зимові й літні календарні свята [2, с. 79].

Імовірно, що спідниця прийшла в Україну із Заходу, змінивши плахту та запаску наприкінці козацького періоду – у другій половині XVIII ст. [3, с. 575]. Цей різновид одягу виготовляли вдома із саморобних матеріалів. Лише на початку XX ст. запаски та плахти були поступово витіснені спідницями та сукнями фабричного виробництва [9, с. 455]. Плахти, запаски та спідниці прикривали фартухами. У великопольському костюмі фартух також приховував численні розпірки та вставки в головну, верхню, спідницю. Носили по кілька спідниць, щоб фігура здавалася повнішою, а жінка – заможнішою. Вагітній не можна було ходити без фартуха [2, с. 25]. Він не просто приховував стан жінки від лихого ока, а й захищав дитя орнаментом вишивки.

Це лише крихітні епізоди з великого життєвого спектаклю з перевдяганнями й змінами ролей, що випадали жіноцтву XIX ст., коли здійснював свої експедиції П. Чубинський, фіксуючи, поміж іншого, загадки, у яких фігурували назви елементів українського народного костюма. Наприклад, про зуби: «Два шнури хуст білих висить, а між ними червона запаска»; про курку: «У нашої невістки сорочок двісті, вітер повіває – тіло видно» [13, с. 212]. Харківська загадка про цибулю («А в тих дочок по сто сорочок – хто їх роздягає, сто сліз проливає») нагадує зафіксовану П. Чубинським на Поділлі («Я з тих бочок, що по вісім сорочок») [13, с. 221].

Варто окреслити ті економічні та естетичні тенденції, які сформувалися вже після смерті П. Чубинського. Капіталізація Харківщини та Великопольщі витіснила народне вбрання фабричним – простішим і дешевшим. Господарство Великопольщі

перед Першою світовою війною перебувало під впливом пруської економічної політики, яка відводила Великопольщі напівколоніальну роль аграрного продуцента та споживача німецьких промислових товарів [16, с. 53]. За цих умов виготовлений сільською чи містечковою майстринею народний костюм, вишитий квітковими узорами за прикладом вбрання старших у роду жінок, був демонстраційним знаком мовчазного протесту проти нівеляції та понімення.

Ситуація в часи між двома світовими війнами складалася для Великопольщі так, що після утвердження польської державності активізувалися заклики відновити традиції, відродити народні звичаї, оживити відчуття давньої слов'янської осідлості, створити міф західної Польщі. Усуненням слідів понімення опікувався створений у Познані 1919 р. Комітет Оборони Гурного Шльонська [19, с. 4]. У роки відновлення незалежності Польщі великопольські селяни становили 24 % населення воєводства [18, с. 65].

Початок 20-х років XX ст. на Слобожанщині, особливо в Харкові, тодішній столиці української радянської республіки, також характеризувався посиленням інтересу до народних традицій, намаганням протистояти адміністративно-культурному пануванню сусідів-росіян. Народний одяг (жіночі та чоловічі вишиванки) уходив до пролетарської і навіть чиновницької міської моди. Ще в 50-х роках XX ст. європейське село вдягало народне вбрання не заради фестивалю чи для позування туристам, а за споконвічною традицією саме так вбиратися на свято.

В умовах глобальної економічної кризи спостерігаються й ознаки кризи духовної, під час якої ті чи інші спільноти шукають вихід у субкультурі, соціальній грі та просто розвагах. Перевдягання як зміна щоденних ролей віртуально переносить учасників дійства в різні епохи, створює емоційне піднесення, дає вихід негативній енергії. У цьому контексті варто згадати 5-ий зимовий бал, влаштований 25 січня 2009 р. Харківським товариством польської культури в стінах 116-ї Харківської гімназії, яка активно співпрацює з молодіжним клубом згаданого товариства, підтримує ділові та дружні контакти з колективами навчальних закладів Польщі та першою в Харкові створила євроклуб.

Традиція Зимового польського балу по-харківськи передбачає вдягання молоді не лише у вечірні сукні й смокінги, а й у національні костюми, а також відкриття балу полонезом. Юнаки й дівчата з товариства та гімназії орієнтуються на зразки краківського народного костюма, звертаються за порадами до театральних костюмерів міста та до редакції газети «Polonia Charkowa», що виходить у Харкові польською мовою з весни 1999 р.

Варто навести і познанський приклад цього ж періоду. Як повідомляє Wielkopolska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości, костюмовану імпрезу в Познанському клубі «ZAK» назвали «Піратська ніч». Її розрекламували в інтернеті як «карнавальне шаленство від Познані до Гаваїв». Усі учасники були зобов'язані з'являтися в костюмах піратів, капітанів і матросів.

Згідно з гаслом «Забава допомагає!», гроші, зібрані під час імпрези, передано для влаштування балу «Карнавальним кроком через світ», організованого фундацією «ARS» заради підтримки так званих важких дітей, які перебувають під її опікою. Подія відбулася 12 лютого 2009 р. в клубі галереї «ZAK» у Познані. Мета імпрези – інтеграція різних дитячих груп, починаючи від тих, яким найважче знайти приятелів, руку допомоги чи розпочати контакт з іншою людиною. Серед них діти із соціально-медичних закладів, з вадами слуху, вихованці спецшкіл. Бал-карнавал є альтернативою шкільних заходів. Нове місце зустрічі та нове товариство несуть у собі не лише нагоду по-іншому провести вільний час. Крім уживання в ролі мешканців інших країн, у дітей виникає нагода вдягнутися в карнавальний костюм, обираючи вбрання й атрибути певного народу (наприклад, типові китайські шапочки, ефіопську біжутерію, японські кімоно тощо) [21].

Іванна Рошинська, яка студіює етнологію та працює в етнографічному музеї Познані, влітку 2008 р. познайомила групу молоді з різних країн з оригінальною виставою, яку назвали за польським прислів'ям «Suknia vydaie ludskie obychaie» (сукня виказує людські звичаї). На виставі було представлено 13 різних костюмів, жіночих і чоловічих. Усі вони – оригінальні автентичні костюми, які люди носили від кінця XIX до середини XX ст. у Вели-

копольському воєводстві. Це музейна колекція, що почала формуватися ще перед Першою світовою війною. Костюми не шили спеціально для вистави, лише підготували, щоб вони виглядали красиво й ефектно. У приміщенні без вікон, де однакового темно-вишневого кольору стіни, м'яке покриття підлоги й навіть обличчя манекенів, було ввімкнено скляні шафки, у яких зі зміною світла оберталися фігури в народному вбранні. Познанська вистава народних костюмів, які для більшості є архаїчними штампами, представила дещо забуту тему по-сучасному.

Останньою, найнесподіванішою подією вистави було вбирання в народний костюм великопольської домбрувки однієї з екскурсанток. Етнолог Іванна Рошинська прокоментувала кожну деталь вбрання й допомогла впоратися з бантом-кокардою та чепцем, який у давнину нагадував людям розпушений пташиний хвіст своїм мережаним оздобленням, тому й зветься «чепець із хвостиком». Таким чином, великопольським музейникам-етнологам вдалося створити видовищний образ свого регіону.

1. Боряк О. Міфологічні персонажі – охоронці правил поведінки людей // НТЕ. – 1993. – № 3. – С. 32–37.
2. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К., 2006.
3. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К., 2006.
4. Культура народної Польщі / Под ред. Т. Галинського. – Warszawa, 1966.
5. Мироненко І. Познанський міст // Слобідський край. – 2008. – № 103–105.
6. Міцкевич А. Пан Тадеуш або Останній наїзд на Литві. Шляхетська історія 1811 і 1812 рр. / Переклад М. Рильського. – Х., 2004.
7. Скрипник Г. Польська етнологія на межі тисячоліть // НТЕ. – 2007. – № 1. – С. 6–12.
8. Токарев С. К методике этнографического изучения материальной культуры // Сов. этнография. – 1970. – С. 3–17.
9. Україна: Повна енциклопедія / Авт.-упорядники В. Скляренко, Т. Іовлева, В. Мирошникова, М. Панкова. – Х., 2007.
10. Українське народознавство: Навч. посібн. / За ред. С. Павлюка; передмова М. Жулинського. – К., 2006.
11. Чубинський П. Ангели на сходах неба.

- Народні повір'я та забобони. / Підгот. та уряд. текстів О. Верес. – К., 1992.
12. *Чубинський П.* Мудрість віків: Укр. народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Кн. 1.
 13. Там само. – Кн. 2.
 14. *Чубинський П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русский край / Уряд. Н. Муніч, В. Себрій. – К., 2004.
 15. *Ясевич З.* Польська етнологія. Між етнографією та культурною антропологією // НТЕ. – 2007. – № 1. – С. 13–21.
 16. *Barciński F.* Kierunki i tendencje rozwojowe przemyslu w Wielkopolsce w XX-leciu 1945–1964 // Materiały z sesji naukowej w XX-lecie PRL. – Poznań, 1966. – Cz. I. – S. 53–81.
 17. *Brencz A.* Wielkopolska jako region etnograficzny. – Poznań, 1996.
 18. *Kowal S.* Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939. – Poznań, 1974.
 19. *Musiela M.* Polski Związek Zachodni w Wielkopolsce w latach 1921–1950. – Poznań, 1985.
 20. *Ogrodzka B.* Witaj dniu uroczysty. Wielkanoc w Polsce. Tradycja, Obrzędy i Zwyczaje. – Warszawa, 2007.
 21. Wielkopolska.pl [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sedoparking.com/wielkopolska.pl>.